

Ölünün Ardından Ağlamaya Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi
Assessment of the Prophetic Narrations About Crying After Death

Cemil Cahit MOLLAİBRAHİMOĞLU

Öğretim Görevlisi Dr., Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Lecturer Dr., Namık Kemal University, Faculty of Theology.

Tekirdağ / TURKEY

cmollaibrahimoglu@nku.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-4704-5068

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 21 Haziran / June 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 18 Eylül / September 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Mollaibrahimoğlu, Cemil Cahit. “Ölünün Ardından Ağlamaya Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/2 (Aralık 2018): 540-562.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of

Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Her fani için kaçınılmaz son olan ölüm, geride kalanlar için bir hüznün sebebi. Bazı insanlar bu hüznü gözyaşı olarak dışa yansıtırken bazıları ölüm gerçeğine isyan edencesine feryat figan ederek ağlamakta, bazıları da âdet, gereği ya da gösteriş olarak ağıt yakıp taşkınlık yapmaktadır. Bu nedenle ölen bir insanın ardından hüznülenmenin, gözyaşı döküp sesli veya sessiz ağlamanın, cahiliyedeki gibi feryat figan edip ağıt yakmanın, yaka paça yırtıp saç baş yolmanın İslâm'daki yerini rivayetlerle ve âlimlerin yorumlarıyla ortaya koymanın önemi tartışılmaz. Ölen bir insanın ardından hüznülenip gözyaşı dökerek ağlamanın câiz olmadığını söylemek mümkün değildir. Zira bu durum fitrat/yaratılış gereği ve merhamet eseridir. Hz. Peygamber ile Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Fâtıma (ö. 11/632), İbn Mes'ud (ö. 32/652-53), İbn Ömer (ö. 73/692) gibi sahâbiler de sevdiklerinin vefatı sebebiyle ağlamışlardır. Ancak rivayetlerden, ölen kişinin meziyet ve güzelliklerini sayarak ve bağırıp çağırarak ağlamanın, yüze vurmanın, yaka paça yırtıp saç baş yolmanın, ölümü çağırmanın câiz olmadığı, ölen birinin ardından bu şekilde ağlanması ve bunda ölen kişinin etkisi ve katkısı olması durumunda o kişinin azap göreceği anlaşılmaktadır. Bu makale, Hz. Peygamber ve bazı sahâbenin ölen yakınlarına ağladığına dair rivayetler ile yasak olan ağlama ve davranışları belirten rivayetleri sunmayı, dirinin ağlaması sebebiyle ölüye azap edileceğine dair rivayetleri ve ilgili yorumları nakledip değerlendirmeyi, câiz olmayan davranış ve ağlama biçimlerini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, ağlamak, ağıt, ölü, azap.

Abstract

Death, which is an inevitable end for every mortal, is also a cause of sorrow for those who stayed behind. While some people express this sadness by tears, some others externalise it by crying aloud as a rebellion. There are also some who lament the death wildly as a result of the tradition or an intend of making show. The importance of revealing the position of these actions and the judgement about them in Islamic worldview by relying on the narrations, is indisputable. It is not possible to say that crying with sorrow after the death of a person is not permissible since it is the result of the human nature [fitrah] and mercy. The Prophet Muhammad [pbuh] as well as the companions Omar

(d. 23/644), Fatimah (d. 11/632), Ibn Mes'ud (d. 32/652-53) and Ibn Omar (d. 73/692) cried after the death of their loved ones. However it is understood from the narrations that it is not permissible to count the merits and virtues of the dead by crying loudly, hitting the face and head, tearing the clothes and calling the death. Furthermore such acts will cause the dead one to suffer torment if he or she has an effect on and contribution to these acts come out. This article aims to present the Prophetic narrations about the issues mentioned above, to comment on them and also to reveal the right and wrong crying and behaviour patterns.

Key Words: Hadith, cry, lament, dead, torment.

Giriş

Ölüm büyük bir hadisedir. Bu hadise sebebiyle insanın hüzünlenmesi, kederli bir hâl alması; bir gün, bir saat önce birlikte oturduğu, konuştuğu dost ve yakınının susmasının, bir daha onu göremeyecek, onunla konuşamayacak olmasının onu üzmesi gayet doğaldır. Bu onun fitratının bir gereğidir. İslam da fitrat dinidir. Allah'ın gazabını gerektirecek bir durum olmadıkça hüznün ve bunun dışı yansıması olan gözyaşı dökmenin haram olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim Hz. Peygamber ve sahâbe de birçok yerde sevdiklerinin ve yakınlarının vefatı sebebiyle ağlamıştır.

Burada Hz. Peygamber'in ölen insanın ardından ağlamaya izin veren, kendisinin bizzat ağladığını, bunun bir merhamet eseri olup Allah'ın ancak merhametli kullarına rahmet edeceğini belirten takrirî, fiilî ve kavli sünneti ile bazı sahâbeden ilgili örnekleri ortaya koyan rivayetlere yer verilecektir. Daha sonra yasaklanan bazı davranış biçimi ve ağlama şekillerinden söz eden rivayetler ile dirinin ağlaması sebebiyle ölüye azap edileceğini bildiren rivayetler zikredilip âlimlerin konuya yaklaşımları nakledilecek ve değerlendirilecektir.

1. Hz. Peygamber'in Ölünün Ardından Ağlamaya İzin Vermesi

Hz. Peygamber ölen yakınlarına ağlayan kadınları engellemek ve kovmak isteyen Hz. Ömer'i uyarılmış, Uhud Savaşı'nda şehid düşen babasına ağlayan Câbir'i (ö. 78/697), kavmi engellemeye çalışırken Resûlullah engellememiştir.

1.1. Hz. Peygamber'in, Hz. Ömer'e Müdahalesi

Vefat eden biri için toplanıp ağlaşan kadınları Hz. Ömer'in ağlamaktan alıkoymaya ve oradan kovmaya kalkışması üzerine Hz. Peygamber: "Bırak onları Ey Ömer (ağlasınlar). Zira kesinlikle göz, yaş döker; kalbe hüznün isabet etmiştir; (ölen kişiden ayrılıklarının) zamanı yakındır."¹ buyurmuştur.

Resûlullah'ın "Zira göz yaş döker." ifadesi, onların bağırarak değil gözyaşı dökerek ağladıklarını, Hz. Peygamber'in bu sebeple ağlamalarına izin verdiğini ve isyan edencesine bağırıp çağırmadan gözyaşı dökerek ağlamanın câiz olduğunu göstermektedir. Bu izah, farklı rivayetler arasındaki zahiren çelişkiyi de ortadan kaldırmaktadır.²

1.2. Hz. Peygamber'in Câbir'i Ağlamaktan Men Etmemesi

İkinci Akabe Biatı'nda kabilesini temsil etmiş, Bedir Savaşı'na da katılmış olan değerli sahâbî Ebû Câbir Abdullah b. Amr (ö. 3/624), Uhud Savaşı başlamadan önce bu savaşın ilk şehitlerinden biri olacağını ümit ettiğini söylemiş, savaş başladıktan kısa bir zaman sonra da şehit düşmüştür. Tam yetmiş şehit verilen bu savaşın ilk şehidi olan Ebû Câbir,³ Mekkeli müşrikler tarafın-

¹ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Musannef*, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, (Karaçi: el-Meclisü'l-ilmî, 1390/1970), 3: 553-554 (6674); Humeydî Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr, *Müsned*, nşr. Hüseyin Selim Esed, (Dımaşk: Dâru's-sekâ, t.y.), 2: 224 (1054); İbn Ebî Şeybe Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, *Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, nşr. Muhammed Avvâme, (Beirut: Dâru Kurtuba, 1427/2006), 7: 509 (12263); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr., (Dımaşk: Müessesetü'r-risâle, 1416/1995), 14: 127 (8401); İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünen*, nşr. Şuayb Arnaût v.dğr., (Dımaşk: Müessesetü'r-risâle, 1430/2009), "Cenâiz" 53; Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünen*, (Beirut: Dâru'l-marife, t.y.), "Cenâiz" 16; a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Hasan Abdülmun'im Şelebî, (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001), 2: 394 (1998); Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *Müsned*, nşr. Hüseyin Selim Esed, (Dımaşk: Daru'l-me'mûn, 1077/1973), 11: 290 (565); İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, nşr. Şuayb el-Arnaût, (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993), 7: 428 (3157); Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri, *Müstedrek ale's-Sahîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2002), 1: 537 (1406); Beyhakî Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. M. Abdülkâdir Atâ, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003), 4: 117 (7159).

² Bk. Ebû'l-Hasen Nûreddin Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâî*, (Beirut: Dâru'l-marife, t.y.), 2: 318.

³ Ebû Câbir hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitabu't-Tabakâti'l-kübrâ*, nşr. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 1421/2001), 3: 520-523; İbn Hacer Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, Nşr. Adil Ahmed Abdülmecvûd - Ali Muhammed Muavviz, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1995), 4: 162-163;

dan müsle yapılmış, ağzı, burnu kesilmiş bir vaziyette üstü bir bezle örtülü olarak Hz. Peygamber'in huzuruna getirilmişti. Oğlu Câbir ağlayarak babasının yüzünü açmak istediğinde kavmi onu nehyetmiş, Resûlullah ise nehyetmemişti. Halası Fatıma da sesli bir şekilde ağlamaya başlamıştı. Hz. Peygamber: "Ağlasan da ağlamasan da siz onu kaldırana kadar melekler onu kanatlarıyla gölgelemeye devam ederler." buyurdu.⁴

Hz. Peygamber bu sözüyle, Ebû Câbir'e ağlamamak gerektiğini, vefatı ve kendisine müsle yapılması sebebiyle hüzünlenilse de gerçekte elde ettiği merite sebebiyle sevinilmesi icabettiğini belirtmektedir.⁵

İbn Kudâme (ö. 620/1223), Ahmed b. Hanbel'den bazı niyâhanın haram olmadığı görüşünü nakletmiştir.⁶ İbn Hacer (ö. 852/1449), Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) bu görüşünü muhtemelen bu rivayette ifade edilen Hz. Peygamber'in Câbir'in halasını ağlamaktan men etmemesinden aldığını, rivayetin niyâhayla beraber yanaklara vurma veya yakaları yırtma olması durumunda haram olacağına delâlet ettiğini nakledip söz konusu görüşü tenkid etmiştir. İbn Hacer, Hz. Peygamber'in niyâhayı bu olaydan sonra men ettiğini, bu olayın Uhud Savaşı'nda olduğunu söylemiş, delil olarak da Hz. Peygamber'in Uhud'da "Fakat Hamza'ya ağlayan yok." buyurduktan sonra bunu nehyedip tehdit ettiğine dair rivayeti⁷ nakletmiştir.⁸ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in Câbir'i men etmemesi ağlamasını onaylaması anlamına gelmekte, halasının sesli ağlamasını men etmemesi ise delil olmamakta zira daha sonra yasakladığı görülmektedir.

Yaşar Kandemir, "Ebû Câbir Abdullah b. Amr b. Harâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 1988), 1: 86.

⁴ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, (Dimaşk-Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1423/2002), "Cenâiz" 5, 34; Müslim b. Haccâc Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulkakî, (Mısır: Dâru İhyâ'î'l-kütübî'l-Arabiyye, 1412/1991), "Fedâilu's-sahâbe" 130.

⁵ Bk. Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2001), 8: 125.

⁶ Bk. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *Muğni*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettâh Muhammed, (Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1997), 3: 487.

⁷ Ahmed, IX, 38 398 (4984), 5563; İbn Mâce, Cenâiz 53; Hâkim, I, 537 (1407).

⁸ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, (Riyad: Dâru Taybe, 2005), 4: 43.

2. Hz. Peygamber'in Ölenlerin Ardından Ağlaması

Hz. Peygamber, Osman b. Maz'ûn'a (ö.2/623-24), torununa, Mûte şehitlerine, evlatlığı Zeyd b. Hârîse'ye (ö. 8/629), kabri başında annesine, kızı Ümmü Külsüm'e (ö. 9/630) ve oğlu İbrâhîm'e (ö. 10/632 [?]) ağlamıştır. Resûlullah'ın ağlamasına karşı zaman zaman bazı sahâbîler "sende mi...?" diyerek şaşkınlığını belirtmiş, Hz. Peygamber ise sadece gözyaşı dökerek ağlamanın sabırsızlık ve isyan olmayıp bir şefkat ve merhamet eseri olduğunu söyleyerek bunun câiz olduğunu belirtmiş, çocuklarına, yakınlarına ve arkadaşlarına karşı ne kadar şefkatli, vefalı ve merhametli biri olduğunu ortaya koymuştur.

2.1. Hz. Peygamber'in Osman b. Maz'ûn'un Vefatında Ağlaması

Hz. Ebû Bekir vasıtasıyla on üçüncü kişi olarak İslâmiyet'i kabul eden Osman b. Maz'ûn, birinci Habeşistan Hicreti'ne katılmış daha sonra da Medine'ye hicret etmiştir. İbadete düşkün olup günah işlemekten son derece sakınırdı. Bedir Gazvesi'ne de katılarak bu savaşın ardından vefat edip Medine'de ilk vefat eden muhacir olmuştu. Bakı' mevkiine defnedilmiş, daha sonra burası kabristan haline getirilmiştir.⁹ Resûlullah, Osman b. Maz'ûn ölmek üzereyken yanına girerek üzerine eğilip onu öpmüş, gözyaşları yanaklarından akarak ağlamış, o ağlayınca ev halkı da ağlamıştır.¹⁰

2.2. Hz. Peygamber'in, Torununun Vefatı Anında Ağlaması

Kızı Zeynep (ö. 8/629) Hz. Peygamber'e: Oğlum ölmek üzeredir, bize gelin, diye haber gönderince Hz. Peygamber: "Aldığı da verdiği de Allah'ındır. Onun katında her şeyin belli bir vakti vardır. Sabretsin ve ecrini Allah'tan beklesin." buyurarak kızına selam gönderdi. Kızının, Nebî'ye and vererek mutlaka gelsin diye tekrar haber göndermesi üzerine Hz. Peygamber, yanında Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635 [?]), Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Übey b. Ka'b (ö. 33/654 [?]), Zeyd b. Sâbit (ö.45/665 [?]) ve başka sahâbîler olduğu halde kalıp kızına gitti. Çocuk Resûlullah'ın kucağına verildi. Can çekişiyordu.

⁹ Geniş bilgi için bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-kübrâ*, 3: 365-371; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebi ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 1: 153-160; Yaşar Kandemir, "Osman b. Maz'ûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2007), 33: 470-471.

¹⁰ Abdurrazzak, 3: 596 (6775); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, nşr. Hamdî Abdülmeccid es-Silefi, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983), 25: 146.

(Za'fiyetten) eski bir kırabaya dönmüştü. Resûlullah'ın gözlerinden yaşlar aktı. Sa'd b. Ubâde: Yâ Resûlallah bu göz yaşları, bu ağlayış nedir? deyince Resûlullah: "Bu Allah'ın kullarının kalbine koyduğu merhamet (eseri)dir. Allah ancak merhametli kullarına rahmet eder." buyurdu.¹¹

Sa'd, Hz. Peygamber'in ağlamasını garipsemişti. Zira kendisinden musibetlere sabırla mukavemet etmek gerektiğini öğrenmişti. Hz. Peygamber ise ağlamasının Sa'd'ın sandığı gibi bir sızlanma ve sabırsızlık olmayıp merhamet eseri olduğunu, böyle musibet anlarında katı kalpli, taş yürekli olmanın da makbul bir şey olmadığını ve gözyaşı dökmenin tabii bir hal olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu rivayet, Allah'ın yarattıklarına karşı şefkatli ve merhametli olmayı teşvik etmekte, gözün yaş akıtmamasından ve katı kalpli olmaktan sakındırmakta ve bağırıp çağırmadan, yaka paça yırtıp taşkınlık yapmadan ağlamanın câiz olduğunu göstermektedir.¹²

2.3. Hz. Peygamber'in Mûte Savaşındaki Şehitlere Ağlaması

Seriyye olarak vuku bulan Mûte Savaşı'nda (8/629) Hz. Peygamber 3000 kişilik ordunun komutanlığına sırasıyla Zeyd b. Hârise, Ca'fer b. Ebî Tâlib (ö. 8/629) ve Abdullah b. Revâha'yı (ö. 8/629) getirdi. İslâm ordusu 100.000 veya 200.000 kişiden oluşan Bizans ordusuyla Meşârif'te karşılaştı, Mûte'de savaş düzenine geçti. Zeyd şehid düşünce sancağı Ca'fer, Câ'fer şehit olunca Abdullah b. Revâha aldı. O da şehit düşünce sancak Hâlid b. Velid'e (ö. 21/642) verildi. Bu savaşta Müslümanlardan on beş kişi şehit oldu.¹³ Hz. Peygamber Zeyd'in, Cafer'in, İbn Revâha'nın Mûte savaşında şehadetlerini bu haber gelmeden önce bildirmiş şöyle buyurmuştu: "Zeyd sancağı eline aldı ve şehit düştü. Sonra sancağı Cafer aldı. O da şehit düştü. Sonra İbn Revâha aldı. O da şehit düştü." Sonra Resûlullah gözlerinden yaşlar boşalarak şöyle devam etti: "En son sancağı Allah'ın kılıçlarından bir kılıç (Halid b. Velid) aldı ve Allah onlara fethi müyesser kıldı."¹⁴

¹¹ Buhârî, "Cenâiz" 32; Müslim, "Cenâiz" 11.

¹² Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4: 38-39; Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 8: 108.

¹³ Geniş bilgi için bk. İbn İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-kübrâ*, 2:119-121; Hüseyin Algül, "Mûte savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2006) 3: 385-387.

¹⁴ Buhârî, "Cenâiz" 4; "Fedâilu's-sahâbe" 25.

2.4. Hz. Peygamber'in Zeyd b. Hârise'nin Vefatında Ağlaması

Resûlullah, Mûte Savaşı için orduyu yola çıkarırken sancağı Zeyd b. Hârise'ye vermiş "Eğer Zeyd şehit olursa sancağı Ca'fer b. Ebû Tâlib alsın, o da şehit düşerse Abdullah b. Revâha alsın" demişti. Üç sahâbî de bu sıraya göre şehit oldu. Zeyd şehit düşünce oğlu Üsâme Resûlullah'dan geri durup (günlerce) yanına gelmedi. Bir müddet sonra geldi ve Hz. Peygamber'in önünde dikildi. Gözlerinden yaşlar boşalıyordu. Resûlullah da ağladı. Gözyaşları dinince: "Neden bizden uzak durdun da sonra geldin. Bizi üzüyorsun." buyurdu.¹⁵

Zeyd, Hz. Peygamber'in evlâtlığı, âzatlısı, peygamberliğini ilk tasdik edenlerden ve ondan hiç ayrılmayan biriydi. Tâif yolculuğunda onunla beraberdi. Bedir, Uhud, Hendek gazvelerine, Hudeybiye seferine ve Hayber'in fethine katılmıştı. Resûlullah tarafından çok sevildiği için "hibbû Resûlillâh" lakabıyla anılırdı. Hz. Peygamber Zeyd'in şehadetinde biricik evlâdı Üsâme'nin de hüznüne ortak olarak onunla birlikte ağlamış, vefasını, merhametini bir kez daha göstermiştir.¹⁶

2.5. Hz. Peygamber'in, Annesinin Kabri Başında Ağlaması

Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) naklettiğine göre Nebî annesinin kabrini ziyaret etti, ağladı, yanındakilerini de ağlattı ve şöyle buyurdu: "Rabbimden annemin bağışlanmasına dair istekte bulunmak için izin istedim izin vermedi. Kabrini ziyaret etmem için izin istedim verdi. Kabirleri ziyaret ediniz. Çünkü o, ölümü hatırlatır."¹⁷

Hz. Peygamber'in annesinin kabrini ziyaret etmesi kabrin bizzat müşahe-de edilerek kuvvetli bir nasihat ve ölümü hatırlama maksadına matuf olduğu, hadisin sonunun da bu manayı te'yit ettiği belirtilmektedir.¹⁸

¹⁵ Abdurrazzak, III, 563 (6698); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, nşr. Târık b. Ivezullah - Abdülmuhsin b. İbrâhim, (Dâru'l-Haremeyn 1995), 2: 302 (2044).

¹⁶ Zeyd hakkında geniş bilgi için bk. İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-kübrâ*, 3: 38-44; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2: 494-498; Bünyamin Erul, "Zeyd b. Hârise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2013), 44: 319-320.

¹⁷ Müslim, "Cenâiz" 108.

¹⁸ Bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, (B.y. Müessesetü Kurtuba, 1994), 7: 64.

Bu ziyaretin, Hüdeybiye yılında (6/628) veya Mekke'nin fethedildiği yıl (8/630) gerçekleştiği söylenmektedir.¹⁹

2.6. Hz. Peygamber'in, Ümmü Külsûm'ün Defni Esnasında Ağlaması

Rukiyye (ö. 2/624) ve Zeynep'den sonra Hz. Peygamber'in üçüncü kızı olan Ümmü Külsûm, ablası Rukiyye'nin vefatından sonra Hz. Osman (ö. 35/656) ile evlenmişti. Hicretin 9. yılında (630) vefat eden Ümmü Külsûm'ün cenazesi Cennetü'l-bakî'a defnedilmiştir. Defin sırasında Hz. Peygamber kabrinin bir tarafına oturmuş gözlerinden yaşlar akıyordu. "İçinizde bu gece hiç günah işlememiş kimse var mı?" diye sordu. Ebû Talha (ö. 34/654-55): Ben varım, deyince Resûlullah "Haydi kabre in." buyurdu. Bunun üzerine Ebû Talha Ümmü Külsûm'ün kabrine indi.²⁰

Bu rivayet de ölen kimsenin ardından ağlamanın caiz olduğunu göstermektedir.

2.7. Hz. Peygamber'in, Oğlu İbrâhîm'in Vefatında Ağlaması

Hz. Peygamber'in câriyesi Mariye bint Şem'un'dan (ö. 16/637) dünyaya gelen oğlu İbrâhîm geleneğe uyularak sütanne Ümmü Bürde Havle bint Münzir'e verilmişti. Resûlullah zaman zaman Ümmü Bürde'nin evine gider İbrâhîm'i ziyaret eder, öper koklardı. Günler sonra İbrâhîm'in hastalanması üzerine Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652) ile birlikte Ümmü Bürde'nin evine gidip çocuğunu kucağına almıştı. İbrâhîm ruhunu teslim ediyordu. Resûlullah'ın gözlerinden yaşlar akmaya başlayınca Abdurrahman b. Avf: Sende mi Yâ Resûlallah? demiş, Resûlullah "Ey İbn Avf! Bu gördüğün rahmet ve şefkat eseridir." cevabını verip şunları ilave etmiştir: "Göz yaş akıtır, kalp hüzünlenir. Biz ancak Rabbimizin razı olacağı sözleri söyleriz. Ey İbrâhîm! Senden ayrılmaktan dolayı gerçekten üzgünüz."²¹ Resûlullah İbrâhîm'in henüz meme

¹⁹ Bk. Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, nşr. Cemal Aytânî, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2001), 4: 216-217; Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Hererî, *el-Kevkebe'l-vehhâc ve'r-raza'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, (Cidde: Dâru'l-minhâc, 2009), 11: 282.

²⁰ Buhârî, "Cenâiz" 32.

²¹ Buhârî, "Cenâiz" 43; Müslim, "Fedâil" 63.

emerken vefat etiğini ve cennette sütannelerinin bu emzirmeyi tamamlayacaklarını belirtmiştir.²²

Abdurrahman, Hz. Peygamber'in sabrı teşvik edip sızlanmaktan nehyettiğini biliyordu. Ağladığını görünce, musibetlere sabretmeyen insanlar gibi davrandığını düşünerek şaşkınlığını belirtmiş, Hz. Peygamber ise bunun bir sabırsızlık ve sızlanma değil, evlada karşı duyulan merhamet olduğunu söylemiştir. Bu rivayet, ölmek üzere olan kişiyi öpmenin, çocuğu öpüp koklamanın, aileye merhamet etmenin ve hüznü izhar etmenin meşruiyetini gösterdiği gibi Allah'ın emrine öfke duymadan, bağırıp çağırmadan gözyaşı dökmenin mubah olduğunu da ortaya koymaktadır.²³

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüğü bir toplumda kız erkek ayrımı yapmadan çocuk ve torunlarının vefatlarında üzülererek gözyaşı dökmüş, ne kadar merhametli, duygulu bir baba ve dede olduğunu ortaya koyarak bizlere örnek olmuştur.

3. Sahâbenin Ağladığına Dair Rivayetler

Sahabeden, yakınlarının ölümüne ağladıklarına ve bu hale Hz. Peygamber'in şahit oluşuna dair rivâyetler de vardır. Bu durumda Allah Resûlü'nün onlara nasihatları olmuştur. Bu kısımda da sahâbenin ağlamalarına dair rivâyetlere yer vereceğiz.

3.1. Hz. Ömer'in Nu'mân b. Mukarrin'in Vefatına Ağlaması

Nu'mân b. Mukarrin (ö. 21/642), Hicretin 5. yılında Medine'ye giderek Müslüman olup buraya yerleşmiş, Hendek ve daha sonraki gazvelerle bazı seriyyelere, Hz. Ömer döneminde İran fetihlerine katılmıştır. Sâsânî Hükümdarı III. Yezdicerd'in Nihâvend'de bir ordu hazırladığını haber alan Hz. Ömer, Basra ve Kûfe halklarından meydana gelen yeni bir ordu hazırlatıp Nu'mân'ı kumandan tayin etmiştir. Nu'mân yaptığı atlı hücumlarla kalelere ve siperlere çekilen düşmanı harp sahasına çekmiş, savaşın başında birkaç

²² Bk. Buhârî, "Cenâiz" 91; Müslim, "Cenâiz" 63.

²³ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4: 64-65; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 8: 148-150.

yerinden yaralanarak atının sürçmesiyle yere düşerek şehit olmuştur.²⁴ Ölüm haberi kendisine getirilen Hz. Ömer çok üzülmüş, elini başına koyup ağlamıştır.²⁵

3.2. Hz. Ömer'in Ağlayan Kadınlar İçin Bırakın Ağlasınlar, demesi

Hâlid b. Velîd, Mescid-i Nebevî'de Hz. Peygamber'in huzurunda kelime-i şehâdet getirerek müslüman olmuş, üç yıl kadar sohbetinde bulunup kâtipleri arasında yer almıştır. Müslüman olarak katıldığı ilk savaş Mûte Savaşı'dır. Irak'ta Sâsâniler'e, Suriye'de Bizans'a karşı başlatılan fetihlerde İslâm ordularında kumandan olarak önemli görevler üstlenmiş, Dımaşk'a sığınan Bizans ordusunun ardına düşerek şehri fethetmiştir. Fetihden bir yıl sonra Bizans ordusuyla Suriye'de yapılan Yermük Savaşı'nı da kazanmış, ömrünün geri kalan yıllarını geçirdiği Humus'ta ölmüştür. Kabri oradadır.²⁶

Hâlid vefat ettiğinde Benî Muğîre kadınları toplanıp ağlaşmaya başlamışlardı. Orada bulunanlar Hz. Ömer'e: "Bunlara bir haber gönderip ağlamalarına engel olsanız." demişlerdi. Hz. Ömer bunlara cevaben: "Kadınlara dokunmayınız. Varsın Hâlid'e ağlasınlar. Başlarına toprak saçmadıkça ve feryâd figan etmedikçe yalnız gözyaşı dökmelerinde bir mahzur yoktur" demiştir.²⁷

Bu kadınların ağlayıp Hz. Ömer'in onları men etmeme hadisesi, Humus'tan Hâlid'in vefat haberinin Medine'ye gelmesi üzerine olmuştur. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in cahiliyyet şeklinde olmayan ağlamayı doğal bir ihtiyaç gördüğünü bildiği ve bizzat Hz. Peygamber'in ağladığına vakıf olduğu için kadınları ağlamaktan men etmemiştir.

3.3. İbn Mes'ud'un, Kardeşi Utbe'nin Vefatında Ağlaması

Utbe b. Mes'ud vefat edince, Abdullah b. Mes'ud ağladı. Ona "Sen ağlıyor musun?" dediklerinde, "Evet o benim neseben kardeşim, Resûlullah'la bera-

²⁴ Nu'mân hakkında geniş bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1: 403-40405; Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm*, (Beyrut: Dâru'l-ilm, 2002), 8: 42; Asri Çubukçu, "Nu'mân b. Mukarrin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2007), 33: 240.

²⁵ İbn Ebî Şeybe, VII, 429, 508 (12106), (12257); 18: 285 (34482).

²⁶ Mustafa Fayda, "Hâlid b. Velîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 1997), 289-292.

²⁷ İbn Ebî Şeybe, VII, 238 (11460); Buhârî (ta'lîkan), Cenâiz 33; a.mlf, *et-Târîhu'l-evsat*, nşr. Muhammed b. İbrahim el-Luheydân, (Riyad: Dâru's-samîi,1998), 1: 128 (135); a.mlf, *et-Târîhu's-sağîr*, nşr. Mahmud İbrahim Zâyd, (Beyrut: Dâru'l-marife, 1986), 1: 71; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4: 118 (7161).

ber arkadaşım ve Ömer b. Hattâb hariç en sevdiğim insandı” cevabını vermişti.²⁸

3.4. Hz. Fatıma'nın Resûlullah'ın Vefatında Ağlaması

Hz. Peygamber'in soyunu devam ettiren en küçük kızı Fâtıma bint Muhammed ez-Zehrâ, Hz. Peygamber'e çok düşkün olup babasının vefatından dolayı çok sarsılmıştı. “Allah'ın çağrısına uyup giden babacığım vah, mekânı Firdevs cenneti olan babacığım vah, kara haberini ancak dostu Cebrail'le paylaşacağımız babacığım vah, diye ağlamış, Resûl-i Ekrem defnedildikten sonra gördüğü Enes b. Mâlik'e (ö. 93/711-12), “Resûlullah'ın üzerine çarçabuk toprak atmaya eliniz nasıl vardı, gönlünüz nasıl râzı oldu?” diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir.²⁹

3.5. İbn Ömer'in Hucr'un Vefatında Ağlaması

Ebû Abdırrahmân Hucr b. Adî b. Muâviye el-Kûfî (ö. 51/671), Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) döneminde Suriye'de bazı yerlerin fethinde; Hz. Ömer devrinde Kâdisiye'de; Hz. Ali'nin (ö. 40/661) kumandanı olarak Cemel Vak'asında ve Sıffin Savaşında bulunan bir sahâbidir. Hz. Ali'nin şehid edilmesinden sonra Kûfe'ye yerleşmiş, Kûfe'ye vali tayin edilen Ziyâd (ö. 53/673) tarafından Muaviye'ye (ö. 60/680) itaat etmedikleri gerekçesiyle tutuklanmıştır. Daha sonra Muâviye'nin isteği üzerine Suriye'ye gönderilip Dımaşk yakınlarında Merciazrâ denilen yerde hapsedilmiş, Hz. Ali'yi lânetlememesi ve ondan teberrî ettiğini söylememesi üzerine öldürülmüştür. Hucr'un öldürülmesi birçok kimseyi üzmüştür.³⁰ Çarşıda ellerini dizlerine bağlayıp oturmakta olan İbn Ömer Hucr'un vefat haberini alınca hemen ellerini çözüp ayağa kalkmış ve ağlamaya başlamıştır.³¹

²⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6: 86 (5873); Hâkim, 3: 288 (5121); Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahabe*, nşr. Adil b. Yusuf el-Azâzî, (Riyad: Dâru'l-vatan, 1998), 4: 2131.

²⁹ Buhârî, “Meğâzî” 83; Nesâî, “Cenâiz” 13; Abdurrazzak, 3: 553 (6673); Ahmed, XX, 332 (13031); İbn Hibbân, 14: 591 (6621); Hâkim, 3: 61 (4396); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4: 118 (7162).

³⁰ Geniş bilgi için bk. İbn İbn Sa'd, *Kitabu't-Tabakâti'l-kebir*, 8: 337-340; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3: 462-467; Nebi Bozkurt, “Hucr b. Adî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 1998), 18: 277-278.

³¹ İbn Ebî Şeybe, 7: 430, 508; XVIII, 350 (12107), (12259), (34607).

4. Azabı Gerektiren Ağlama Ve Davranış Rivayetleri

4.1. Hz. Ömer'in Kendisine Sesli Ağlanmasını Nehyetmesi

Hz. Ömer yaralandığında kendisine sesli olarak ağlayan (عَوَّلَتْ) kızı Hafsa'ya: Ey Hafsa, Resûlullah'ı şöyle söylerken duymadın mı?: "Kendisine sesli ağlanılan ölüye (المُعَوَّلُ عَلَيْهِ) azab edilir." demiştir. Yine kendisine sesli olarak ağlayan (عَوَّلَ) Suheyb'e (ö. 38/659): "Ey Suheyb bilmiyor musun kendisine sesli ağlanan kişiye azap edilir." demiştir.³²

Bir başka rivayette Hz. Ömer kendisine ağlayan (بَكَتْ) kızı Hafsa'ya Hayır yavrucuğum! Resûlullah'ın: "Ailesinin kendisine ağlaması sebebiyle ölüye azab olunur." buyurduğunu bilmiyor musun? demiş,³³ diğer bir rivayette kendisi için sesli ağlandığını (صِيح) görünce Resûlullah'ın: "Ölüye, hayattakilerin ağlaması sebebiyle azap edilir." buyurduğunu bilmiyor musun? demiştir.³⁴

"تَعْوِيل" ve "إِعْوَال", ölünün ardından vâveyla ile bağıra-çağıra ağlamak, ağıt yakmak anlamındadır.³⁵

"نِيَاخَة" Ölünün ardından şemailini, mehâsinini sayarak yüksek sesle ağlamak, feryad etmek, çığlık koparmak anlamındadır.³⁶

Azaptan bahseden rivayetlerin bir kısmında ağlamak (بَكَاء), bir kısmında sesli ağlamak (تَعْوِيل), bir kısmında meziyetleri sayarak sesli ağlamak (نِيَاخَة) geçmektedir. Âlimlerin çoğu, rivayetler arası teâruzunu ortadan kaldırmak kastıyla ağlamaları Arapların âdeti olan ağlama şekillerine hamlederek hepsini ölünün meziyetlerini sayıp dökerek ağlamak, feryad etmek (نِيَاخَة) olarak yo-

³² Müslim, "Cenâiz" 21.

³³ Müslim, "Cenâiz" 16.

³⁴ Müslim, "Cenâiz" 18.

³⁵ Bk. Ebû Abdîrrahman Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmîrî, (b.y. 1981), 2: 248; Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 6: 327; Emin Aşıkutlu, "Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2006/2): 44.

³⁶ Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdiseyyid b. Alî el-Mutarriżî, *el-Muğrib fî tertîbi'l-Murib*, nşr. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr, (Haleb: Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1979), 2: 331-332; Hererî, *el-Kevebe'l-vehhâc*, 11: 150; Aşıkutlu, "Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım", 44.

rumlamışlardır.³⁷ Dolayısıyla mutlak mukayyede hamledilerek meziyetler sayılarak sesli ağlamak, feryad etmek esas alınmalı, Hz. Ömer'e bu şekilde ağlandığı ve bu sebeple ölüye azap edileceği yorumu yapılmalıdır. Zira Hz. Ömer Hz. Peygamber'in "Meziyetleri zikredilerek sesli ağlanması (niha) sebebiyle ölüye kabrinde azap edilir."³⁸ sözünü nakletmiş, Halid b. Velid'in vefatında Hz. Ömer'den, ağlaşan Benî Mugîre kadınlarını men etmesi istenince Hz. Ömer onlara: "Şu kadınları bırakın, varsın Ebû Süleyman'a (Halid'e) ağlasınlar. Başlarına toprak dökmedikçe, bağırsıp çağırışmadıkça yalnız gözyaşı dökmek bu kadınlar aleyhinde bir hüküm ifade etmez." demiş³⁹ ve daha önce de geçtiği üzere Nu'mân b. Mukarrin'in vefatında da bizzat kendisi ağlamıştır.⁴⁰ Hz. Ömer ve oğlu İbn Ömer'den gelen benzer rivayetlerin anlaşılmasına ve yorumlanmasına dair Hz. Âişe'nin itiraz ve düzeltmesine ileride yer verilecektir.

Buhârî, ileride mevsûlen rivayet edeceği İbn Abbâs hadisini "Ölüye, ailesinin bazı ağlamaları sebebiyle azap edilir." şeklinde bab başlığı olarak ta'lîkan zikretmiş, nevhâ, çılgık kastedilen bu mukayyed hadisi mutlak ağlama hadisine tercih ederek mutlakın mukayyede hamledilmesi gereğine işaret etmiştir.⁴¹ Ölüye sesli ağlayıp feryâd etmenin (نباحة) mekruh olduğuna dair açtığı başlıkta da, Hz. Ömer'in: "Kadınlara dokunmayınız. Varsın Hâlid'e ağlasınlar. Başlarına toprak saçmadıkça ve feryâd etmedikçe yalnız gözyaşı dökmelerinde bir mahzur yoktur." sözü ile ölüye, kendisine sesli ağlanması (بما نباح) sebebiyle azap edileceğine dair Hz. Ömer ve Mugîre rivayetlerini zikretmiştir.⁴² İbn Hacer ve Aynî (ö. 855/1451) bu kerahetin tahrimî olduğunu belirttikten sonra bazı âlimlerin bir kısım niyâhanın kastedildiğini, bunun da yanaklara vurulup yakalar yırtılarak yapılan feryâd ve sesli ağlama olduğunu söylediklerini nakledip tenkid etmiş, tüm niyâhaların kastedildiğini, sadece bağırsıp feryâd etmenin de bu hükme tâbi olduğunu belirtmiştir.⁴³

³⁷ Bk. Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 6: 324.

³⁸ Buhârî, "Cenâiz" 33; Müslim, "Cenâiz" 17.

³⁹ Abdurrazzak, 3: 558-559 (6685); İbn Ebî Şeybe, 7: 238 (11460); Buhârî (ta'lîkan), "Cenâiz" 33; Beyhâkî, 4: 118 (7161).

⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, 7: 429, 508 (12106), (12257); 18: 285 (34482).

⁴¹ Bk. Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 8: 101-102; Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (Ankara: DİB Yay., 1976), 4: 377.

⁴² Buhârî, Cenâiz 33.

⁴³ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4: 43; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 8: 119.

4.2. Ölünün Meziyetlerini Sayarak Ağlamak, Yakaları Yırtmak

Hz. Peygamber bazı sahâbe ile birlikte hasta olan Sa'd b. Ubâde'yi ziyarete gitmiş, onu baygın bir halde görünce "öldü mü" diye sorup ağlamaya başlamış, onu gören sahâbe de ağlamıştır. Bunun üzerine "Duymadınız mı? Allah gözyaşı ve kalbin hüznü sebebiyle azap etmez. Fakat (dilini işaret ederek) bununla azap eder veya merhamet eder." buyurmuştur.⁴⁴

Bu ziyarette Hz. Peygamber'in yanında Abdurrahman b. Avf da vardır. Abdurrahman, İbrahim'in vefatında ağlayan Hz. Peygamber'e, şaşkınlık ifadesi olarak "Sende mi Ya Resûlallah" demiş fakat burada herhangi bir tepki ortaya koymamıştır. Bu da bu hadisenin İbrahim'in vefatından sonra olduğunu, Abdurrahman'ın sadece gözyaşı dökerek ağlamanın zarar vermediğini öğrendiğini göstermektedir.⁴⁵

Hz. Peygamber, ölünün meziyetlerini sayarak sesli ağlamanın (niyâhat) cahiliye âdeti olduğunu belirtmiş, bu şekilde ağlayanlar ölmeden önce tevbe etmezlerse kıyamet gününde üzerinde katrandan gömlekle, kaşıntı ve uyuz kaplaması olduğu halde kabrinden çıkarılacaklarını söylemiştir.⁴⁶ "Ölenin arkasından yanaklarına vuran, yakalarını yırtan, Câhiliye insanı gibi bağıra çağıra ağıt yakıp helakini, ölümünü çağırان bizden, bizim yolumuzu izleyenlerden değildir."⁴⁷ diyerek bu şekilde ağlamanın câiz olmadığını belirtmiş, "Kime meziyetleri sayılarak yüksek sesle ağlanırsa (مَنْ نَبَحَ عَلَيْهِ) kıyamet gününde bu sebeple azap edilir."⁴⁸ buyurarak da ölen kişinin bu tür ağlama sebebiyle azap edileceğini bildirmiştir.

Fıkıh eserlerinde de ölüye ağlamanın câiz olup mekruh olmadığı ancak meziyet ve güzelliklerini sayarak ağlamanın (nedb), bununla birlikte sesi yükseltmenin (niyâha), yüze vurmanın, yakaları yırtıp saç başı yolmanın, ölümünü istemenin câiz olmadığı, haram olduğu belirtilmiştir.⁴⁹

⁴⁴ Buhârî, "Cenâiz" 44; Müslim, "Cenâiz" 12.

⁴⁵ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4: 66.

⁴⁶ Müslim, "Cenâiz" 29. Bu rivayet, niyâhanın haram olduğunu göstermektedir ki bu hususta ittifak vardır. Bk. Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 6: 334.

⁴⁷ Buhârî, "Cenâiz" 35, 38, 39; Müslim, "İmân" 165.

⁴⁸ Buhârî, "Cenâiz" 33; Müslim, "Cenâiz" 28.

⁴⁹ Nevevî, *el-Mecmû'*, 5: 279-281; İbn Kudâme Ebü'l-Ferec Şemsüddin Abdurrahman, *eş-Şerhu'l-kebîr*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki - Abdülfettâh Muhammed, (Dâru hecr: 1993), 6: 280; Ebü'l-Kâsım

4.2. Dirinin Ağlaması Sebebiyle Ölüye Azab Olunur, Rivayetleri

İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) naklettiğine göre Hz. Ömer yaralandığında Suheyb: "Ah kardeşim, ah arkadaşım" diyerek ve ağlayarak yanına girdi. Ömer: "Bana mı ağlıyorsun ey Suheyb? Halbuki Resûlullah 'Ailesinin kendisine bazı ağlamaları sebebiyle ölüye azab olunur' buyurdu." dedi. İbn Abbas şöyle devam etti: Hz. Ömer vefat edince bu hadisi Hz. Âişe'ye (ö. 58/678) anlattım. O da dedi ki: Allah Ömer'e rahmet etsin! Durum dediği gibi değil. Allah'a yemin ederim ki Resûlullah "Allah, ailesinin kendisine ağlaması sebebiyle bir mü'mine azab eder." dememiştir. Fakat "Allah, ailesinin kendisine ağlaması sebebiyle kafirin azabını artırır" buyurmuştur. Âişe sözüne şöyle devam etmiştir: Size Kur'an yeter: "Hiçbir günahkâr, başkasının günahını yüklenmez." (En'âm 6/164) İbn Abbas: "İnsanı Allah güldürür, Allah ağlatır." dedi.⁵⁰

Abdullah İbn Ömer'in: "Dirinin ağlaması sebebiyle ölüye azap olunur" rivayeti Hz. Âişe'ye bildirildiğinde demiştir ki: "Allah Ebû Abdurrahman'ı (İbn Ömer'i) affetsin. Dikkat edin. O yalan söylememiştir. Fakat unutmuş," yahut "yanılmıştır. Resûlullah, ailesinin kendisine ağladığı bir Yahudi kadının mezarının yanından geçmişti de 'Bunlar ağlıyorlar. Halbuki ona kabrinde azap ediliyor.'" buyurmuştu.⁵¹

Görüldüğü üzere bu rivayetler Hz. Âişe'ye sorulduğunda durumun Hz. Ömer ve oğlu İbn Ömer'in dediği gibi olmadığını söyleyip onlara katılmadığını belirtmiş ve duruma açıklık getirmiştir.⁵²

Abdülkerîm b. Muhammeder-Râfiî, *el-Azîz şerhu'l-Vecîz*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvez, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1417/1997), 2: 459-460.

⁵⁰ Buhârî, "Cenâiz" 32; Müslim, "Cenâiz" 23.

⁵¹ Müslim, "Cenâiz" 27.

"Ta'zîbü'l-meyyit" hadisi diye bilinen "Yakınlarının ağlaması sebebiyle ölüye azap edilir." rivayetiyle ilgili Emin Aşıkutlu tarafından bir makale yayımlanmıştır. Söz konusu makalede rivayetin tahriri ve tahlili yapıldıktan sonra, İslâm bilginlerinin konu ile ilgili yaklaşımları özetlenmiş, Kur'an ve sünnet çerçevesinde muhteva değerlendirmesi yapılmıştır. Sonuç olarak sened ve muhteva yönüyle sahih olduğu, bazılarınca güç anlaşılmasının veya anlaşılmasının ya da reddedilmesinin, rivayete eksik, yüzeysel veya önyargılı yaklaşımdan kaynaklandığı belirtilmiştir. Bk. Aşıkutlu, "Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım", 33-66.

⁵² Bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşi, *el-İcâbe li-irâdi me'stedrekethü 'Âişe 'ale's-sahâbe*, nşr. Said el-Afgânî, (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1420/2000), 84-85, 112-113.

Kurtubî (ö. 656/1258) ise, Hz. Âişe'nin, ravinin hata ettiğini veya unuttuğunu söylemesini iki noktadan tenkid etmiştir: 1) Hadisi yorumlamak mümkünken Hz. Ömer, İbn Ömer, Mugîre b. Şu'be, Kayle bint Mahreme gibi birçok sahâbenin hata ettiğini söylemenin bir gerekçesi olmamalı. Reddedilecekse bir kişinin yani Hz. Âişe'nin haberinin reddedilmesi daha uygundur. 2) Hz. Âişe ile diğerlerinin rivayetleri arasında bir çelişki yoktur. Herkes şahid olduğunu ve gördüğünü haber vermiştir. Her ikisi de farklı vakalardır. Âyetle hadis arasında bir çelişki de yoktur. Kurtubî hadisin farklı yorumlarını nakledip aşağıda belirtileceği üzere tercihini yapmıştır.⁵³ Ayrıca mü'minin başkasının günahı (yasaklanan ağlama) sebebiyle azap edilemeyeceği, bu azap çekmenin kafire has olduğu yorumu uzak görülmüş, kâfirin de başkasının günahı sebebiyle azap edilemeyeceği söylenmiştir.⁵⁴

Hadisin diğer yorumları şu şekildedir:

a) Âlimlerin çoğunluğu, ölen kişinin ardından câiz olmayan şekliyle ağlanması ve bunu ölen kimsenin vasiyet etmiş olması durumunda o ölünün azap çekeceğini söylemişlerdir. Aksi halde câiz olan bir ağlamanın ya da ölen insanın vasiyet etmediği dolayısıyla etkisi ve katkısının olmadığı başkasına ait bir fiil sebebiyle azap çekmesinin mümkün olmadığını belirtmişlerdir.

b) Ölen kimsenin, adam öldürmek, hırsızlık yapmak gibi İslâm'a uygun olmayan özellikleri sayılarak ve bunlarla methedilerek ağlanması durumunda o kişiye azap edilir. Keşmîrî bu görüşü tercih etmiştir.⁵⁵

c) Ölen kimse, ailesinin kendisi için ağladığını duymasıyla onlara olan şefkatinden dolayı azap çeker. Kurtubî bu yorumu güzel bulmuştur.⁵⁶ Bu mada bir rivayeti Taberânî (ö. 360/971) nakletmektedir.⁵⁷

⁵³ Ebû'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *el-Müfhim limâ eşkele min telhîsî kitâbi Müslim*, nşr. Muhyiddin Dîb Müstü v.dğr., (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996), 2: 581-582.

⁵⁴ Bk. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed, es-San'anî, *Sübülü's-selâm şerhu Bulûği'l-merâm*, nşr. Muhammed Subhî Hasen Hallâk, (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1421), 3: 327.

⁵⁵ Keşmîrî, cahiliye tarzı ağlamayı, ölünün hayattayken işlediği cinayetleri gibi azabı gerektiren büyük günahlarının iftiharla, övgüyle sayılması olarak yorumlamış dolayısıyla azabı gerektirenin ağlamak değil, ölünün yaptıkları olduğunu, rivayetteki (بما ينج) ifadesiyle kastedilenin bizzat ölünün günahları olup başkasının fiili olmadığını ve bu izahın en güzel izah olduğunu belirtmiştir. Bk. Muhammed Enver Şâh Hüseyinî el-Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 3: 28.

⁵⁶ Kurtubî, *Müfhim*, 2: 582-583.

⁵⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XXV, 7-11.

d) Sağlığında ölümlere feryâd ile ağlamayı âdet edinen kimse, ailesinin kendisine feryâd ile ağlaması sebebiyle azap olunur. Zira bu kişi çoluk çocuğunu da bu âdete alıştırmış, kendisi ölünce de ailesi ona bu şekilde ağlamıştır. Dolayısıyla kendi kötü eseri olarak azap olunur. Fakat âdeti değilse ve ailesi kendisine bu şekilde ağlamışsa azap olunmaz. Bu, Buhârî'nin (ö. 256/870) tercih ettiği bir yorumdur.⁵⁸

Bütün bu farklı yorumlarla beraber buradaki ağlamanın ölen kişinin meziyetlerini sayarak sesli bir şekilde ağlamak olduğunda âlimler ittifak etmişlerdir.⁵⁹ Dolayısıyla ölen kişinin ardından caiz olmayan bir tarzda ağlanması ve bunda ölen kişinin bir etkisi olması halinde azap göreceği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Çalışmamız boyunca elde ettiğimiz veriler, bunlar hakkında önceki âlimlerin dile getirdiği yorumlar, bu meselede iki hususun öne çıktığını göstermektedir. Birincisi, ölen birine ağlamanın ve isyan belirtisi olan davranışların hükmü. İkincisi, bir başkasının ölüye ağlaması sebebiyle onun azap görüp görmeyeceği hususu.

İlk üç bölümdeki rivayetler, Hz. Peygamber'in ölünün ardından ağlamaya izin verdiğini ve bizat kendisinin de ağladığını, aynı şekilde Hz. Ömer, Hz. Fâtıma, İbn Mes'ud ve İbn Ömer gibi sahâbîlerin de sevdiklerinin ölümüne ağladıklarını göstermektedir. Ancak bu ağlamanın şeklini ve sınırlarını söz konusu rivayetlerdeki gerekçeler ile dördüncü bölümdeki rivayetler belirlemektedir. Şöyleki Hz. Peygamber, kadınların ağlamasına engel olmak isteyen Hz. Ömer'e müdahale edip "Bırak onları. Zira göz yaş döker." demiş, sahâbeden bazılarının Hz. Peygamber'in ağlamasını garipsediğinde kalbin hüznlenip gözün yaş akıttığını ve bunun merhamet eseri olduğunu, Allah'ın gözyaşı ve kalbin hüznü sebebiyle azap etmeyip dilin söyledikleriyle azap edeceğini söylemiş, yanaklara vurup yakaları yırtmanın, bağıra çağıra ağıt yakıp helaki istemenin yolunu izleyenlerden olmadığını belirtmiştir. Diğer taraftan Hz.

⁵⁸ Kurtubî, *Müfhim*, 2: 582-583; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Mecmu' şerhu'l-Mühezzeb*, nşr. Muhammed Necib el-Mutî, (Cidde: Mektebetü'l-irşâd, t.y.), 5: 282-283; a.mlf., *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 6: 324-325; San'anî, *Sübülü's-selâm*, 3: 326-328; Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (Ankara: DİB Yay., 1976), 4: 377-378, 397-398; Hererî, *el-Kevebe'l-vehhâc*, 11: 131.

⁵⁹ Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, 6: 325.

Ömer, ağlayan kadınlar için “Onlara dokunmayın. Varsın Halid’e ağlasınlar. Başlarına toprak saçmadıkça ve feryâd figan etmedikçe yalnız gözyaşı dökmelelerinde bir mahzur yoktur.” demiş, yaralandığında kendisine sesli ağlayan kızı Hafsa ile Suheyb’i uyararak onlara Hz. Peygamber’in ‘Kensine sesli ağlanılan ölüye azap edilir.’ sözünü hatırlatmıştır.

Dolayısıyla rivayetlerin bütünü değerlendirildiğinde hüznülenip gözyaşı dökerek ağlamanın câiz olduğu, sadece ağlamaktan söz eden mutlak rivayetlerin de mukayyed olanlara hamledilerek yasak davranışlarla ve sesli olarak ağlamanın yasaklandığı, Arapların âdeti olan ölen kişinin meziyet ve güzelliğini, hayattayken işlediği büyük günahlarını iftiharla saymanın, sesi yükseltip feryâd etmenin, yüze vurmanın, yakaları yırtmanın, saçı başı yolmanın, başına toprak saçarak taşkınlık yapmanın ve kendi ölümünü istemenin câiz olmadığı, haram olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Câbir’in halasında olduğu gibi Hz. Peygamber’in bazen sesli ağlamalara mani olmadığı bazen de yasakladığı, rivayetler incelendiğinde bunun ilk dönemlerde yasak olmayıp Uhud Savaşı’ndan sonra men edildiği görülmektedir. Sahâbeden bazılarının Hz. Peygamber’in ağlamasını garipsediği, Hz. Ömer’in kadınları ağlamaktan men etmeye çalıştığı, Hz. Peygamber’in ise bunun sabırsızlık ve isyân olmayıp fitrat gereği, merhamet eseri olduğunu ifade etmesi, Hz. Ömer’e müdahalesi ve “Zira göz, yaş döker” buyurması da yasak olan niyâha ve davranışlarla gözyaşı döküp ağlamak arasındaki farkı göstermekte bu farkın zamanla sahâbede netleştiği anlaşılmaktadır. Zira Hz. Ömer de daha sonra bazı ölümler sebebiyle ağlamış, kendisine sesli ağlayan kızı Hafsa’yı ve Suheyb’i uyararak Resûlullah’ın sesli ağlamayı yasakladığını hatırlatmıştır.

Câiz olan bir ağlama sebebiyle ağlayan kişi azabı hak etmediği gibi kendisine ağlanan ölüye azap edilmesi de söz konusu değildir. Hayattaki kişinin câiz olmayan bir şekilde bağırıp çağırarak, ölen insanın meziyetlerini sayıp saçını başını yolarak ağıtlar yakması sebebiyle bu davranışlarla ilgisi olmayan o ölünün azap çekmesi de mümkün değildir. Zira Kur’an’ın ifadesiyle “Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez.” (En’âm 6/164) O halde bu tür rivayetlerin zahiriyle alınmaması, naslar arası teâruzu ortadan kaldırmak adına hayattaki insanın fiili sebebiyle ölen birinin azap görmesi için onun o fiilde payı, katkısı olduğu şeklinde yorumlanması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *Musannef*. Nşr. Habîburrahmân el-A'zamî. 12 cilt. Karaçi: el-Meclisü'l-ilmî, 1390/1970.
- Aşıkkutlu, Emin. "Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2006/2): 33-66.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2001.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdilâh b. İshâk el-İsfahânî. *Ma'rifetü's-sahabe*. Nşr. Adil b. Yusuf el-Azâzî. 7 cilt. Riyad: Dâru'l-vatan, 1419/1998.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsîlî. *Müsned*, Nşr. Hüseyin Selim Esed. 14 cilt. Dımaşk: Daru'l-me'mûn, 1407/1973.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. Nşr. Şuayb el-Arnaût ve arkadaşları. 50 cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-risâle, 1416/1995.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Nşr. Cemal Aytânî, 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2001.
- Algül, Hüseyin. "Mûte savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 385-387. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Nşr. M. Abdülkâdir Atâ. 11 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-evsat*. Nşr. Muhammed b. İbrahim el-Luheydân. 2 cilt. Riyad: Dâru's-samî, 1418/1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu's-sağîr.*, nşr. Mahmud İbrahim Zâyid. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-marife, 1406/1986.

- Fayda, Mustafa. "Hâlid b. Velîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 289-292.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri. *Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2002.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahman. *Kitâbü'l-ayn*: Nşr. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmîrî. 8: cilt. b.y. 1981.
- Hererî, Muhammed el-Emîn b. Abdullah. *el-Kevekebe'l-vehhâc ve'r-ravza'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 26 cilt. Cidde: Dâru'l-minhâc, 1430/2009.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr. *Müsned*. Nşr. Hüseyin Selim Esed. 2 cilt. Dimaşk: Dâru'sekâ, t.y.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, Nşr. Muhammed Avvâme. 26 cilt. Beyrut: Dâru Kurtuba, 1427/2006.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî. Riyad: Dâru Taybe, 1426/2005.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-şahâbe*. Nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz, 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1995.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân. *İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* (Tertîb, Alâüddîn Ali b. Belbân). Nşr. Şuayb el-Arnaût, 18 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *Muğnî*. Nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Abdulfettâh Muhammed. 15 cilt. Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1417/1997.
- İbn Kudâme, Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *eş-Şerhu'l-kebîr*. Nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdulfettâh Muhammed. 32 cilt. Kahire: Dâru hecr, 1414/1993.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. Nşr. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid-Saîd el-Lehhâm. 5 cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-risâle, 1430/2009.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitabu't-Tabakâti'l-kebîr*. Nşr. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. (Kahire: Mektebetü'l-hâncı, 1421/2001.
- Kandemir. Yaşar, "Osman b. Maz'ûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 470-471. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh Hüseyinî. *Feyzü'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426/2005.
- Kurtubî, Ebû'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer. *Müfhim limâ eşkele min telhîsi kitâbi Müslim*. Nşr. Muhyiddin Dîb Müstü ve arkadaşları. 7 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1416/1996.
- Mutarrizî, Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî. *el-Muğrib fî tertîbi'l-Murib*. Nşr. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr. 2 cilt. Haleb: Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1399/1979.
- Müslim b. Haccâc, Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdalbaki. 2 cilt. Mısır: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1412/1991.
- Miras, Kamil-Ahmed Naim. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. 13 cilt. Ankara: Emel Matbaacılık Sanayi, 1975.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünen* (Suyûtî ve Sindî haşiyeleriyle birlikte). 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-marîfe, t.y.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Nşr. Hasan Abdülmun'im Şelebî. 12 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. 18 cilt. Müessesetü Kurtuba, 1414/1994.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. Nşr. Muhammed Necîb el-Mutî, 23 cilt. Cidde: Mektebetü'l-irşâd, t.y.

- Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Azîz şerhu'l-Vecîz*. Nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvez. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1417/1997.
- San'ânî, Ebû İbrâhim İzzüddîn Muhammed. *Sübülü's-selâm şerhu Bulûğu'l-merâm*. Nşr. Muhammed Subhî Hasen Hallâk. 8 cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421/2001.
- Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî. *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâî*. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-marife, t.y.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefi, 25 cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Nşr. Târik b. Ivezullah - Abdülmuhsin b. İbrâhim. 10 cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Nşr. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed, 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405/1985.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-İcâbe li-îrâdi me'stedrekethü 'Â'işe 'ale's-sahâbe*. Nşr. Saîd el-Afgânî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslamî, 1420/2000.
- Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm, 2002.